

ALBIN GŁOWACKI



NA POMOC ZESŁAŃCZEJ EDUKACJI



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Albin Głowacki – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski i Świata po 1945 r., 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

RECENZENT

Grażyna Wrona

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: grupa polskich dzieci ze szkoły w posiołku
Dorowatka, udostępnione przez Muzeum Wojska w Białymstoku
(nr inw. MWB/S/D/580)

Publikacja bez opracowania redakcyjnego w Wydawnictwie UŁ

© Copyright by Albin Głowacki, Łódź 2017

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08078.17.0.M

Ark. wyd. 19,0; ark. druk. 31,75

ISBN 978-83-8088-494-6

e-ISBN 978-83-8088-495-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

*Tomkowi i Krzysiowi
– moim wnukom*

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów i skrótowców	9
Wstęp	13
Rozdział I. Zesłańcza „edukacja”	25
Rozdział II. <i>Kompoldiet</i>	77
Rozdział III. Skromne początki	115
Rozdział IV. Ambitne zamierzenia	225
Rozdział V. W cieniu repatriacji	351
Zakończenie	431
Bibliografia (wybór)	443
Aneksy	453
Spis ilustracji	481
Wykaz tabel	485
Wykaz aneksów	487
Indeks geograficzny	489
Indeks nazwisk	495

WYKAZ SKRÓTÓW I SKRÓTOWCÓW

AAN	– Archiwum Akt Nowych
A.G.	– Albin Głowacki
AZSŁ	– Archiwum Związku Sybiraków w Łodzi
CISP	– <i>Centralnyj nauczno-issledowatielskij institut sanitarnogo proswieszczenija</i> (Centralny Instytut Naukowo-Badawczy Oświaty Sanitarnej)
CK	– <i>Centralnyj Komitet</i> (Komitet Centralny)
<i>Dietgiz</i>	– <i>Dietskoje gosudarstwiennoe izdatielstwo</i> (Dziecięce Wydawnictwo Państwowe)
<i>Dietizdat</i>	– <i>Izdatielstwo dietskoj literatury</i> (Wydawnictwo Literatury Dziecięcej)
ds.	– do spraw
egz.	– egzemplarz (-e)
FZO	– <i>fabriczno-zawodskoje obuczenije; szkoła fabriczno-zawodskiego obuczenija</i> (zawodowa szkoła przyzakładowa)
GARF	– <i>Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi</i> (Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej)
<i>gl. ried.</i> (гл. ред.)	– <i>glównyj riedaktor</i> (główny redaktor, redaktor naczelny)
gub.	– gubernia
IPMS	– Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie
J. (j.)	– język
<i>Karlag</i>	– <i>Karagandinskij isprawitielno-trudowoj łagier'</i> (Karagandynski Poprawczy Obóz Pracy)
KC	– Komitet Centralny
kl.	– klasa
KLH	– Komisariat Ludowy Handlu
KLO	– Komisariat Ludowy Oświaty
KLOZ	– Komisariat Ludowy Ochrony Zdrowia
KLSZ	– Komisariat Ludowy Spraw Zagranicznych

<i>Kompoldiet</i>	– <i>Komitiet po dielam polskich dietiej w SSSR</i> (Komitet do spraw Dzieci Polskich w ZSRR przy Komisariacie Ludowym Oświaty RFSRR)
kop.	– kopiejka
KP(b)B	– Komunistyczna Partia (bolszewików) Białorusi
KP(b)U	– Komunistyczna Partia (bolszewików) Ukrainy
KPP	– Komunistyczna Partia Polski
KRN	– Krajowa Rada Narodowa
LKO	– Ludowy Komisariat Oświaty
MGU	– <i>Moskowskij gosudarstwiennyj uniwersitet imieni M.W. Łomonosowa</i> (Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa)
<i>Mogiz</i>	– <i>Moskowskoje otdielenije Objedinenija gosudarstwiennych izdatielstw</i> (Oddział Moskiewski Zrzeszenia Wydawnictw Państwowych)
MOPR	– Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom
<i>Muzgiz</i>	– <i>Gosudarstwiennoje muzykalnoje izdatielstwo</i> (Państwowe Wydawnictwo Muzyczne)
MWD	– <i>Ministierstwo wnutriennich diel</i> (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych)
NKP (HKII)	– <i>Narodnyj komissariat proswieszczenija</i> (Komisariat Ludowy Oświaty)
NKWD	– <i>Narodnyj komissariat wnutriennich diel</i> (Komisariat Ludowy Spraw Wewnętrznych)
<i>Obłono</i>	– <i>Obłastnoj otdiel narodnogo obrazowanija</i> (Obwodowy Wydział Oświaty Ludowej)
obw.	– obwód
odwr.	– odwrócona (na odwrocie)
<i>otw. ried.</i> (отв. ред.)	– <i>otwietstwiennyj riedaktor</i> (redaktor odpowiedzialny)
p.	– pan, pani
pkt	– punkt
PKWN	– Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
PP	– panny
PPR	– Polska Partia Robotnicza
ps.	– pseudonim
PWMN	– Państwowe Wydawnictwo Mniejszości Narodowych
r.	– rok
rb	– rubel
RFSRR (PCΦCP)	– Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka

RGASPI	– <i>Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socyjalno-politiceskoj istorii</i> (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej)
RKL	– Rada Komisarzy Ludowych
ros.	– rosyjski
RP	– Rzeczpospolita Polska
tab.	– tabela
tow.	– towarzysz
<i>Uczpiedgiz</i>	– <i>Gosudarstwiennoe uczebno-pedagogičeskoe izdatielstwo</i> (Państwowe Wydawnictwo Szkolno-Pedagogiczne)
UJ	– Uniwersytet Jagielloński
UMS	– <i>Uczebnyj metodiceskij sowiet</i> (Naukowa Rada Metodyczna)
<i>Uprosobtorg</i>	– <i>Uprawlenije oboj torgowli</i> (Zarząd Handlu Specjalnego)
USRR	– Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka
UW	– Uniwersytet Warszawski
WKP(b)	– Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików)
WLKSM	– <i>Wsiesojuznyj Leninskij kommunisticeskij sojuz mołodioży</i> (Wszechzwiązkowy Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży)
ZG	– Zarząd Główny
ZNP	– Związek Nauczycielstwa Polskiego
ZPP	– Związek Patriotów Polskich
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Rad; Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich; Związek Radziecki
ZSSR	– Związek Socjalistycznych Sowieckich Republik

WSTĘP

Po przejęciu w 1917 r. władzy w Rosji, bolszewicy zadbali o to, aby stopniowo zapewnić sobie w kraju m.in. pełną kontrolę nad przekształcaniem świadomości obywateli w duchu ideologii marksistowsko-leninowskiej. Zaangażowali do tego wszystkie struktury państwa i rządzącej partii: ich aparat administracyjny, system edukacyjny, wojsko, organizacje społeczno-polityczne, prasę, radio, wydawnictwa, muzea, kino, teatr, estradę itd. W tamtym scentralizowanym systemie indoktrynacji społeczeństwa bardzo istotna rola przypadła szkole i książce. Jest oczywiste, że działaniom tym zostali poddani także Polacy, którzy zamieszkiwali w państwie radzieckim.

W późniejszym okresie objęły one również obywatele II Rzeczypospolitej na terenach zaanektowanych przez Kreml po inwazji 17 września 1939 r., w tym setki tysięcy osób deportowanych stamtąd w głąb terytorium ZSRR. Z myślą o dotarciu do „nowych obywateli radzieckich” z przekazem ideologii w ich języku ojczystym okupacyjna władza – po zainstalowaniu się na wschodnich ziemiach RP – uruchomiła tam m.in. wydawanie gazet i książek, nadawała audycje radiowe, wystawiała „zaangażowane” sztuki teatralne, zapewniła szkolnictwo z polskim językiem wykładowym¹.

¹ Szerzej na ten temat patrz m.in.: B. Bernacki, *»Najostrzejsze narzędzie naszej partii...«. Okupacja sowiecka północno-wschodnich ziem Drugiej Rzeczypospolitej (1939-1941) w świetle polskojęzycznej prasy*

Kiedy ponad ćwierć wieku temu przygotowałem informacyjne opracowanie na temat ogółu polskojęzycznych wydawnictw książkowych w ZSRR², stwierdziłem m.in., że w odniesieniu do okresu II wojny światowej żadna z ówczesnych oficyn, publikujących tam po polsku, nie doczekała się naukowej monografii. I stan taki trwa w zasadzie do chwili obecnej. Wobec tego, że nowe możliwości badawcze i szanse źródłowe pozwalają dzisiaj na podjęcie próby wypełnienia tej luki (nie tylko w polskiej historiografii), uznałem za realne i celowe przedstawienie (na początek) działalności i dorobku wyjątkowej w polskich dziejach komórki wydawniczej, której patronował, istniejący w Moskwie w latach 1943-1946, Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR (*Kompoldiet*). Komórkę tę utworzono w celu zaspokojenia pilnych potrzeb szkół dla dzieci polskich zesłańców, które to placówki organizowano właśnie pod egidą wspomnianego Komitetu (swego rodzaju miniatury resort edukacji dla polskich uczniów). Do jego zadań należało m.in. wydawanie po polsku programów nauczania i podręczników szkolnych oraz pomocy naukowych. O tym, jak (z różnych powodów) ważna to była misja, niech świadczy fakt, że – po fali stalinowskiego ludobójstwa wobec Polaków w ZSRR w okresie międzywojennym (szacuje się, że represje dotknęły wtedy nawet do 200 tys. osób polskiej narodowości)

»gadzinowej«, Toruń 2009; W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941* (»Zachodnia Ukraina« i »Zachodnia Białoruś«), Rzeszów 2006; G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne*, [Warszawa] 2000; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1998; W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.

² A. Głowacki, *Polskojęzyczne wydawnictwa książkowe w ZSRR*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, pod redakcją H. Kubiaka, T. Palecznego, J. Rokickiego, M. Wawrykiewicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 221-236.

– tuż przed wybuchem II wojny światowej w ogóle już nie istniało w ZSRR szkolnictwo dla polskiej mniejszości narodowej, a także wydawnictwa polskojęzyczne.

Wspomniana powyżej inwazja Armii Czerwonej na Polskę 17 września 1939 r. i aneksja przez ZSRR wschodnich ziem II RP przyniosły falę represji reżimu stalinowskiego wobec mieszkańców tamtych terenów. Więzienia i areszty zapępniały się „wrogami ludu”, a setki tysięcy innych osób zostało w latach 1940-1941 przymusowo wywiezionych w głąb terytorium okupanta, gdzie przyszło im wegetować w dramatycznie trudnych warunkach. Wśród nich były także dzieci. Te, które podlegały obowiązkowi szkolnemu, zmuszano do uczęszczania do miejscowych placówek oświatowych i do nauki w języku rosyjskim. Na krótko odmianę tej sytuacji przyniosła normalizacja stosunków polsko-radzieckich (30 lipca 1941 r.). Jednakże w 1943 r., kiedy to znowu narzucono obywatelom polskim w ZSRR obywatelstwo okupanta, kiedy to Kreml zerwał stosunki z rządem RP na uchodźstwie i postawił na polskich komunistów (utworzył Związek Patriotów Polskich – ZPP), sprawy edukacji zesłańców oddano w gestię nowo powstałej instytucji. Był nią Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR. Oznaczało to, że od 1 września 1939 r. dzieci polskie, które zamieszkiwały wschodnie tereny RP, wcielone następnie do ZSRR, doświadczyły w całym sześcioletnim okresie wojny, okupacji i zsyłki aż pięć (!) systemów oświatowych.

Dzieje Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR nie doczekały się do dziś monograficznego opracowania. Zaledwie incydentalnie wzmiankowano o nim przy okazji

podejmowania kwestii działalności oświatowej Związku Patriotów Polskich albo (rzadko) we wspomnieniach aktywistów tej organizacji, nauczycieli i innych zesłańców.

Jako pierwszy problematykę tę podjął przed 60 laty ukraiński badacz Pawło Kałenyczenko w monografii na temat polskiej emigracji postępowej (!?) w ZSRR w latach drugiej wojny światowej³. W oparciu o akta *Kompoldietu* naszkicował on pokrótce (s. 156-165) okoliczności powstania tego Komitetu, jego zadania, a także rolę w tworzeniu i reorganizacji (współ z ZPP) szkół oraz innych placówek dla dzieci zesłańców. Ustalił, że Komitet przygotował i wydał 29 podręczników oraz pomocy naukowych w ogólnym nakładzie 122 828 egz. (s. 160).

Tematyka ta została zdecydowanie szerzej omówiona w książce Elżbiety Treli pt. *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941-1946*, opublikowanej przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe prawie 35 lat temu (1983). Autorka przedstawiła w niej *dzieje kształcenia i wychowania dzieci polskich przebywających w latach 1941-1946 na terytorium Związku Radzieckiego* (s. 5). W jednym z podrozdziałów zamieściła opisowe informacje o działalności edytorskiej *Kompoldietu* i ZPP (s. 114-122), natomiast w aneksie (s. 216-217) – wykaz opublikowanych 21 podręczników. Te spostrzeżenia o dokonaniach wydawniczych Komitetu ogłosiła E. Trela wcześniej także w artykule⁴.

Kwestie różnorodnej opieki nad dziećmi zesłańców polskich znalazły odbicie w opracowaniu Albina Głowackiego

³ П.М. Калениченко, *Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни*, Київ 1957, ss. 211, 5 nlb.

⁴ E. Trela, *Polskie wydawnictwa szkolne w ZSRR w latach 1943-1946*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu” 1980, Seria A, Historia XVII, s. 119-132.

pt. *Ocalić i repatriować*⁵, dotyczącym głównie działalności opiekuńczej Związku Patriotów Polskich w ZSRR. Problematyka szkolna zajmuje w tej pracy (IV rozdział) sporo miejsca. Tamże przedstawione są uwagi o przedsięwzięciach wydawniczych *Kompoldietu*. Po raz pierwszy w polskim piśmiennictwie został tu opublikowany szczegółowy wykaz (z poprawnym, pełnym zapisem bibliograficznym) wszystkich 21 podręczników i śpiewników oraz 9 planów i programów nauczania (s. 248-250), wydanych pod auspicjami Komitetu.

Wspomniane wyżej polskie opracowania naukowe nie bazowały jednak szerzej na podstawowym materiale, jakim jest spuścizna archiwalna *Kompoldietu*. Wykorzystano w nich jedynie wybrane dokumenty, opublikowane po rosyjsku⁶, oraz odpowiednie polskie edycje źródłowe, w których znalazły się również materiały archiwalne z ZSRR⁷. Z tego powodu opracowania te mają wciąż niepełny walor informacyjny.

Szerszy dostęp do archiwów radzieckich umożliwił uzbeckiemu badaczowi – Szodmankułowi Pirimkułowowi – przygotowanie w końcu lat 80. minionego stulecia rozprawy habilitacyjnej na temat ludności polskiej w ZSRR w latach 1941-1946⁸. W opublikowanych w formie książki

⁵ A. Głowacki, *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi terytorium ZSRR (1943-1946)*, Łódź 1994, ss. 297.

⁶ *О деятельности Комитета по делам польских детей в СССР*, подготовили И.И. Белов и Е.В. Корнева, «Исторический архив» 1962, № 4, s. 57-77.

⁷ *Szkolnictwo polskie w ZSRR 1943-1947. Dokumenty i materiały*, Opracował R. Polny. Pod redakcją S. Skrzyszewskiego, Warszawa 1961; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VII-IX, [Warszawa] 1973-1974.

⁸ Ш.Д. Пиримкулов, *Польское население в СССР. 1941-1946 гг.*, Москва 1990, ss. 483 (maszynopis pracy dostępny w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie).

prawie pięciu rozdziałach tej pracy⁹ znalazł się też wątek dotyczący organizacji i działalności szkół dla dzieci zesłańców. Jest on napisany głównie w oparciu o archiwalia ZPP z Archiwum Akt Nowych, ale i o akta *Kompoldietu*. W krótkim podrozdziale o podręcznikach szkolnych i pomocach naukowych (s. 51-56) scharakteryzowano proces ich przygotowania do druku oraz przedstawiono (niestety, niezbyt precyzyjne) zestawienie opublikowanych 19 tytułów podręczników. Autor zakończył te rozważania konkluzją, że zaopatrzenie szkół polskich i radzieckich w podręczniki okazało się w zasadzie takie samo (odczuwały dotkliwe ich braki), gdyż ich wydawanie było ograniczone z powodu niedostatków papieru i wykwalifikowanych specjalistów (zmobilizowani na front).

Natomiast niemal wyłącznie na podstawie akt Komitetu powstał, niedawno opublikowany, tekst Lilianny Ladoruckiej o polskich domach dziecka w Uzbekistanie w latach 1943-1946¹⁰.

Powyższy przegląd literatury, poświęconej *Kompoldietowi*, pozwala stwierdzić, że na temat działalności wydawniczej tej instytucji znane są zaledwie podstawowe informacje. W pełni zasadne jest więc podjęcie próby poszerzenia tej wiedzy. Realizację takiego projektu zapoczątkowałem jeszcze w 1987 r., ale jego sfinalizowanie stało się możliwe dopiero obecnie. Częściowym efektem moich studiów z tego zakresu są m.in. publikacje o *Kompoldiecie* oraz o zesłańczej edukacji¹¹.

⁹ *Idem*, *Польские школы и детские учреждения в СССР (1941-1946 гг.)*, Ташкент 1990, ss. 164.

¹⁰ L. Ladorucka, *Uwagi o domach dziecka dla dzieci polskich w Uzbekistanie w latach 1943-1946*, [w:] *Wokół spraw trudnych, bolesnych i zapomnianych. Studia i szkice*, pod red. E. Kowalczyk, L. Ladoruckiej, W. Marciniaka, B. Szubtarskiej i J. Żelazko, Łódź 2014, s. 541-569.

¹¹ A. Głowacki, *Dokonania Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR w dziedzinie wydawnictw edukacyjnych*, [w:] *Dzieje kształtowania się*

Podstawową bazę źródłową niniejszej monografii stanowi spuścizna archiwalna Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR, przechowywana w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie. Podczas kolejnych pobytów w nim, dogłębnie przebadalem ją jako pierwszy historyk z Polski. Zawiera ona bardzo bogaty materiał na temat działalności edytorskiej *Kompoldietu* – m.in. protokoły posiedzeń odpowiednich gremiów, korespondencję, akta personalne, maszynopisy opracowań oraz ich recenzje wydawnicze. W uzupełnieniu tych akt sięgnałem we wspomnianej placówce archiwalnej również po dokumentację Państwowego Wydawnictwa Szkolno-Pedagogicznego (*Uczpiedgizu*), z którym *Kompoldiet* ściśle współpracował.

Bardzo cenny materiał odnalazłem w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zwłaszcza w aktach Żanny Kormanowej i Stanisława Skrzyszewskiego (czołowych postaci *Kompoldietu*), a także w spuściźnie Związku Patriotów Polskich – współorganizatora szkolnictwa dla dzieci polskich zesłańców w ZSRR.

Pozostały, wyszczególniony w zestawieniu bibliograficznym tej monografii, materiał archiwalny z innych placówek poradzieckich, polskich i anglosaskich, jak również opublikowane zbiory dokumentów, wspomnienia, relacje, pamiętniki, prasa oraz opracowania – miały w przypadku podjętego przeze mnie tematu charakter uzupełniający w stosunku do najważniejszej, czyli archiwalnej bazy wytworzonej przez *Kompoldiet*. Dużym wyzwaniem,

polskich instytucji oświatowych pod redakcją E.A. Mierzwy, Piotrków Trybunalski 2002, s. 293-306; *idem*, *Kadry Komitetu do spraw Dzieci Polskich w ZSRR przy Ludowym Komisariacie Oświaty RFSRR (1943-1946)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, [nr] 1-2, s. 17-32; *idem*, *Problemy edukacji dzieci polskich zesłańców (1940-1941)*, *ibidem*, 2015, [nr] 1-2, s. 107-119; *idem*, *Problemy edukacji dzieci polskich zesłańców (1941-1946)*, *ibidem*, 2016, [nr] 1-2, s. 173-193.

uwieńczonym sukcesem, stało się dotarcie do wszystkich wydawnictw tego Komitetu, czemu służyły poszukiwania w bibliotekach naukowych Moskwy, Leningradu, Warszawy, Wrocławia, Krakowa i Łodzi.

Wykorzystana baza materiałowa w zupełności wystarcza do realizacji tytułowego zagadnienia, które to, powtórzmy, w tak pełnym zakresie nie było dotychczas przedmiotem badań – ani w Polsce, ani poza jej granicami.

Celem monografii jest odtworzenie – na podstawie analizy różnych źródeł: archiwaliów i drukowanych zbiorów dokumentów, ale także memuarystyki i prasy – całokształtu działalności edytorskiej Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR. W szczególności chodzi o ukazanie:

- jakie czynniki determinowały tę działalność?
- kto (instytucjonalnie i personalnie) był w nią zaangażowany?
- co planowano wydać, co zdołano ukończyć, a co i z jakich powodów nie ukazało się?
- jakie przesłanie ideowe zawierały programy i podręczniki szkolne?
- jaką rolę w pracy szkół dla dzieci polskich zesłańców odegrały opublikowane wydawnictwa?

Zakres chronologiczny opracowania formalnie obejmuje lata 1943-1946, a więc okres istnienia *Kompoldietu*. Faktycznie jednak niezbędne okazało się rozszerzenie tych ram i uwzględnienie także okresu 1939-1942. Pozwoliło to na ukazanie (choć w bardzo dużym skrócie) okoliczności, w jakich obywatele polscy zostali deportowani w głąb ZSRR, oraz warunków, w jakich urzędowo próbowano organizować tam nauczanie w języku rosyjskim dla dzieci zesłańców. Dla dostrzeżenia i zrozumienia rangi dokonań edytorskich *Kompoldietu* absolutnie niezbędne okazało się naszkicowanie realiów, w jakich ta „edukacja” zesłańcza od-

bywała się wcześniej, oraz przypomnienie, w jakim stopniu zmieniło się to po normalizacji stosunków polsko-radzieckich (po 30 lipca 1941 r.). Dzięki temu łatwiej zorientować się w swego rodzaju bilansie otwarcia oraz uzmysłwić sobie warunki startu ZPP i *Kompoldietu*, które to podmioty wspólnie podjęły się w połowie 1943 r. obowiązków organizatorów szkolnictwa dla dzieci polskich deportowanych. Zarazem stwarza to możliwość porównania i oceny tego, co udało się zrobić na niwie wydawniczej do 1946 r.

Warto też wspomnieć tutaj w ogóle o „głodzie książek” w języku polskim, czyli o tym, że zesłańcy (dorośli i dzieci) cierpieli z powodu niemal powszechnego ich braku na przymusowym osiedleniu. O tym, czym one dla nich były, wymownie świadczą choćby słowa Doroty Parnas, która napisała: *Kiedy się okazało, że nawet po ciężkiej pracy musi się choć na chwilę zająć stroskany umysł lekturą – lektury tej nie było. Zaczęto alarmować listownie krewnych i znajomych we Lwowie czy Tarnopolu o jakieś książki, ale zawsze pierwszeństwo w przesyłkach miały masło i cukier [...]. Jednakże trafiali się poczciewicz, którzy [...] wysyłali, od czasu do czasu, co w rękę popadło [...]. Każdy czytał »od deski do deski« wszystko, co tylko było w języku polskim wydrukowane*¹².

Przy wszelkich współczesnych ocenach działalności wydawniczej *Kompoldietu* należy pamiętać przede wszystkim o tym, że była ona prowadzona na obczyźnie, w totalitarnym państwie rządzonej przez komunistów (które w zmo- wie z Adolfem Hitlerem zaatakowało Polskę w 1939 r.), w warunkach straszliwej wojny z Niemcami (od 1941 r.), w sytuacji powszechnych niedoborów aprowizacyjnych. Kolejne lata bez szkoły z polskim językiem nauczania groziły

¹² D. Parnas, *Książka i prasa polska w ZSRR w latach 1940-1945*, „Odrodzenie” 1947, R. IV, nr 1, s. 3.

zupełnym wynarodowieniem i sowietyzacją dzieci zesłańców. Wobec tego, że możliwości zorganizowania takiej szkoły (a więc i edycji podręczników dla niej) w zasadniczym stopniu zależały od stanu stosunków polsko-radzieckich, o przełomowych wydarzeniach w tych relacjach należało choćby wspomnieć. Dotyczy to również potrzeby ukazania okoliczności narodzin (oraz oblicza ideowego) Związku Patriotów Polskich i Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR.

Kompoldiet pracował w rytmie, jaki wyznaczał rok budżetowy (sprawozdawczy). Dlatego w konstrukcji pracy zdecydowałem się na prezentowanie jego działalności właśnie w okresach rocznych (1943, 1944, 1945-1946). Zasadnicze rozważania, zawarte w rozdziałach II-V, są poprzedzone, niezbędnymi według mnie, uwagami dotyczącymi w ogóle sfery szkolnictwa w języku polskim w ZSRR w pierwszym okresie II wojny światowej i następnie „edukacji” deportowanych dzieci w głębi terytorium ZSRR. Ta początkowa część monografii (rozdział I) ukazuje, w jak skrajnie trudnych warunkach „uczyli się” zesłańcy w szkołach rosyjskich i kazachskich (1940-1941) oraz jak faktycznie funkcjonowały „szkoły” organizowane z inicjatywy i przez przedstawicieli terenowych placówek Ambasady RP w okresie 1942-1943.

Obiektywnie należy stwierdzić, że tym dzieciom, które w okresie sześcioletniego pobytu na zsyłce mogły i rzeczywiście uczęszczały do polskich szkół *Kompoldietu* (1943-1946), uratowano dwa-trzy lata szkolnej edukacji.

Częste przywoływanie w tekście nazw geograficznych spowodowało, że – w trosce o poprawność i ujednolicenie ich pisowni – sięgałem po odpowiednie ustalenia zawarte w *Encyklopedii geografii świata*¹³. Cytaty ze źródeł ar-

¹³ *Encyklopedia geografii świata*, [t.] *Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, Warszawa [1997].

chiwalnych są oznaczone cudzysłowem, a te z publikacji – zapisane kursywą. Dla szybszego odnalezienia poszukiwanych informacji odpowiednie zdania (wyrazy) zostały wytłuszczone. Tytuły przygotowywanych do druku wydawnictw *Kompoldietu* są podawane przeważnie w formie skróconej (pełne ich brzmienie znajduje się w przypisach oraz w aneksach nr 2 i 3).

Ograniczona dostępność opisywanych podręczników szkolnych i programów nauczania skłoniła mnie do zamieszczenia ilustracji, które pomogą poczuć specyficzną atmosferę czasu narodzin i ducha tych wydawnictw.

Za szczególną życzliwość i bezinteresowne, stałe wsparcie, z jakim spotykałem się od czasu podjęcia w 1987 r. pierwszych studiów źródłowych w Moskwie, przekazuję szczere słowa wdzięczności, uznania i podziękowania dla moich rosyjskich przyjaciół: Iriny Konstantinowny i Walerego Siergiejewicza Sierowych z Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego (obecnie w Uniwersytecie w Oulu), Olgi Wasiljewny Sierowej z Rosyjskiej Biblioteki Państwowej, a także dla Aleksandra Edmundowicza Gurjanowa – szefa sekcji polskiej stowarzyszenia Memoriał w Moskwie. Mojej żonie Marii dziękuję za otuchę, pełne zrozumienie i wyjątkowo cierpliwe oczekiwanie na ostatnie zdanie prezentowanego opracowania. Natomiast Pani Prof. Grażynie Wronie jestem bardzo wdzięczny za cenne opinie, uwagi i wskazówki zawarte w recenzji wydawniczej.

ROZDZIAŁ I

ZESŁAŃCZA „EDUKACJA”

Zmowa wiarołomnych sąsiadów przeciwko Polsce, której to symbolem stał się tajny protokół dodatkowy do paktu o nieagresji między Niemcami i ZSRR z 23 sierpnia 1939 r.¹, oznaczała w praktyce przyzwolenie na hitlerowską inwazję i na wspólny z Sowietami **rozbiór terytorium Rzeczypospolitej**. Strony paktu ustaliły wtedy granicę stref wzajemnych interesów w Europie Wschodniej m.in. wzdłuż linii rzek: Narwi, Wisły i Sanu. Armie niemieckie zaatakowały Polskę 1 września, a Sowietci – 17 września 1939 r. Szybka klęska militarna Wojska Polskiego i bierność „sojuszników” II Rzeczypospolitej umożliwiły agresorom okupację, a następnie aneksję ziem polskich. Ostateczny podział tej zdobyczy został ustalony w Układzie o przyjaźni i granicy między ZSRR a Niemcami z 28 września 1939 r. Przyniósł on m.in. korektę dotychczasowych uzgodnień (Litwa uznana za strefę wpływów ZSRR, zaś województwo lubelskie i część warszawskiego – przeszły do strefy interesów III Rzeszy). W odniesieniu do interesujących nas tu wschodnich obszarów, które zostały opanowane przez Armię Czerwoną, okupant niezwłocznie podjął szereg decyzji, które miały na celu szybką unifikację zagarniętego terytorium z ZSRR

¹ *Документы внешней политики 1939 год*, Том двадцать второй, книга первая: 1 января – 31 августа 1939 г., Москва 1992, s. 630-632. Patrz też *Kryzys 1939 roku w interpretacjach polskich i rosyjskich historyków*, Pod redakcją S. Dębskiego i M. Narńskiego, Warszawa 2009.

oraz sowietyzację jego mieszkańców i całego życia społeczno-gospodarczego². Formalna legalizacja zaboru dokonała się w rezultacie realizacji scenariusza, zatwierdzonego 1 października 1939 r. przez Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Zgodnie z nim szybko zorganizowano farsę wyborczą (głosowanie 22 października 1939 r.), która wyłoniła „delegatów” do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy i Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi. Obrady tych „przedstawicielstw” – odpowiednio we Lwowie (26-28 października) i w Białymstoku (28-30 października) – przyniosły fundamentalne „decyzje” co do dalszych losów okupowanego terytorium (proklamowanie na nim władzy radzieckiej; prośby o „przyjęcie” go w skład ZSRR i do odpowiedniej republiki związkowej; konfiskata ziem obszarowych, klasztornych i wysokich urzędników państwowych; nacjonalizacja ziemi, lasów i wód; upaństwowienie banków i wielkiego przemysłu). Wyłonione na zakończenie „obrad” komisje pełnomocne zobowiązano do przedstawienia powyższych uchwał i „próśb” odpowiednio w Moskwie, Mińsku i Kijowie. Najpierw pełnomocnicy obu zgromadzeń dotarli na nadzwyczajną V sesję Rady Najwyższej ZSRR,

² Problematyka agresji Armii Czerwonej na Polskę oraz kwestie zagarnięcia przez Sowietów wschodnich ziem II Rzeczypospolitej zostały już szeroko przedstawione m.in. w następujących publikacjach: A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1998; M. Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty*, Białystok 2001; Cz. Grzelak, *Kresy w ogniu. Wojna na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 2014; R. Szawłowski („Karol Liszewski”), *Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiedzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona. Sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie i białoruskie*, tom 1, *Monografia*, Warszawa 1997; В. Баран, В. Токарський, *Україна: західні землі 1939-1941*, Львів 2009.

która to jednomyślnie „zadośćuczyniła prośbie” Zgromadzenia ze Lwowa i 1 listopada 1939 r. włączyła Zachodnią Ukrainę w skład ZSRR. Następnego dnia to samo stało się z „prośbą” Komisji Pełnomocnej z Białegostoku: Zachodnia Białoruś znalazła się w ZSRR. Natomiast o tym, że „przyjęto” ją w skład Białoruskiej SRR „zadecydowano” na nadzwyczajnej III sesji Rady Najwyższej Białoruskiej SRR (12-14 listopada 1939 r.). Z kolei Zachodnią Ukrainę przyjęto w skład Ukraińskiej SRR po „obradach” nadzwyczajnej III sesji Rady Najwyższej tejże republiki (13-14 listopada 1939 r.). W związku z powyższymi „decyzjami” – Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało 29 listopada 1939 r. odpowiedni dekret, regulujący status prawny mieszkańców „nowych ziem”. Na jego mocy „byli obywatele polscy”, którzy znajdowali się na okupowanym terytorium w tych dniach, kiedy zostało ono włączone do ZSRR, stali się obywatelami państwa-agresora³. Niebawem zmuszono ich do wymiany polskich dokumentów tożsamości na radzieckie.

Tymczasem od pierwszych dni okupacji Sowieci zainstalowali swoje władze komisaryczne, zarządzili likwidację wszystkich instytucji państwa polskiego i wszelkich organizacji społeczno-politycznych, rozpoczęli represje wobec rzeczywistych i domniemanych przeciwników, podjęli szerokie **działania na rzecz unifikacji zaanektowanego terytorium z ZSRR**. Oznaczało to radykalne zmiany w każdej dziedzinie życia społecznego i gospodarczego na wzór totalitarnego systemu bolszewickiego.

Neutralizacji oporu wobec okupanta służyły **aresztowania** ludzi, których nowe władze obawiały się szcze-

³ Podobny proces przebiegał na terytorium Wileńszczyzny, bezprawnie przekazanej przez Sowietów 10 października 1939 r. Litwie, a w lecie 1940 r. zaanektowanej przez ZSRR, A. Głowacki, *op. cit.*, s. 38, 106-119.

gólnie („element kontrrewolucyjny”), czyli: pracowników administracji państwowej i samorządowej, liderów życia politycznego i gospodarczego, funkcjonariuszy wojska, policji, żandarmerii, więziennictwa, wymiaru sprawiedliwości, agentów wywiadu i kontrwywiadu, nauczycieli, duchownych.

Jednakże najbardziej masową formą represji wobec mieszkańców zaanektowanych ziem wschodnich II Rzeczypospolitej okazały się **deportacje**. O ich przeprowadzeniu decydowały w trybie tajnym Biuro Polityczne KC WKP(b) i Rada Komisarzy Ludowych ZSRR, natomiast realizowali je funkcjonariusze resortu spraw wewnętrznych (NKWD). Jako pierwszych wskazano (w grudniu 1939 r.) do wywózki z miejsc dotychczasowego zamieszkania rodziny osadników, a następnie leśników. To właśnie do ich domostw niespodziewanie załomotały o świcie 10 lutego 1940 r. grupy operacyjne i oznajmiły o przymusowym wysiedleniu. Operacja wywózki objęła wtedy (według danych NKWD) niemalże 140 tys. osób, które specjalnymi transportami kolejowymi przewieziono w wagonach bydłych w odległe rejon Syberii, Kazachstanu, Uralu, Powołża i północnej części europejskiej Rosji. Zesłańców rozlokowano tam w tzw. *specposiołkach* (osiedla specjalne) i skierowano do ciężkiej, przymusowej pracy fizycznej – głównie przy wyrębie lasu, budowie dróg, linii kolejowych, do kopalń, w przedsiębiorstwach przemysłu miejscowego.

Kolejną grupą zesłańców były rodziny represjonowanych (czyli najbliżsi aresztowanych oraz przebywających w obozach jenieckich), które to 13 kwietnia 1940 r. wysiedlono na 10 lat do Kazachstanu (wydalone w trybie administracyjnym). Ponad 61 tys. osób – kobiet, dzieci i starców – rozmieszczono w kołchozach, sowchozach i osiedlach przemysłowych. Natomiast uchodźców wojennych z zachodniej

i centralnej Polski, którzy zarejestrowali się na powrót, ale nie zdążyli wyjechać do strefy okupacji niemieckiej, Sowieci deportowali 29 czerwca 1940 r. – głównie na Syberię, Ural i północ europejskiej Rosji (około 78 tys. osób). Podobnie jak osadnicy i leśnicy trafili oni tam do *specposiołków*.

Ostatnia przed niemiecką inwazją na ZSRR fala wywózek z zaanektowanych ziem wschodnich II RP miała miejsce w maju-czerwcu 1941 r. Objęła przede wszystkim członków rodzin osób zaangażowanych w działalność podziemną i byłych funkcjonariuszy służb mundurowych oraz inny „obcy społecznie element”. Na dwudziestoletnią zsyłkę wywieziono wówczas do Kazachstanu, na Syberię i do Komi ASRR głównie kobiety i dzieci – w sumie 41-44 tys. obywateli polskich⁴.

Tak więc, na podstawie dostępnych materiałów archiwalnych NKWD można stwierdzić, że z okupowanego przez Sowieców terytorium II RP wywieziono w głąb ZSRR w czterech masowych deportacjach (w okresie od lutego 1940 r. do 22 czerwca 1941 r.) ponad 320 tys. obywateli polskich. Znaleźli się tam oni w dramatycznie trudnej sytuacji życiowej. Niesprzyjający klimat, wyczerpująca, przymusowa i nisko opłacana praca fizyczna, bardzo prymitywne warunki lokalowe i sanitarne, permanentne kłopoty aprowizacyjne, głodowe wyżywienie, brak opieki medycznej i lekarstw, nieznajomość miejscowego języka, obce kulturowo środowisko, wrogie początkowo nastawienie tamtejszej ludności do przybyszów z „pańskiej Polski”, oddalenie od większych skupisk ludzkich i od linii komunikacyjnych,

⁴ *Idem, Deportowani w latach 1940-1941*, [w:] *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, pod redakcją W. Materskiego i T. Szaroty, Warszawa 2009, s. 238-246; А.Э. Гурьянов, *Масштабы депортации населения в глуб СССР в мае-июне 1941 г.*, [w:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Исторические сборники «Мемориала», выпуск 1, Москва 1997, s. 137-175.